جلال متینی

تلفظ و ضبط‌های مختلفِ
یکی از نشانه‌های نادر استفهام در فارسی

او = اُ = و = O

نگارندهٔ این‌سطور در یکی از مقاله‌های خود در زیر عنوان «برخی نشانه‌های نادر استفهام در فارسی: آذا، ای، او، و، یا، باش، درنگر، بشنو...؟»[1] باتوجه‌به‌بعضی از تفسیرها و ترجمه‌های قدیمی قرآن مجید به‌معرفیِ چند علامتِ نادر و فراموش‌شدهٔ استفهام در زبانِ فارسی پرداخت که در فرهنگها و کتبِ دستورزبان‌فارسی و کتابهای فارسی که متنِ مصحح‌آن بچاپ‌رسیده است به‌آنها اشاره‌ای نگردیده بود. درآن‌مقاله توضیح داده‌شده‌بود که‌یکی از رایج‌ترین این‌نشانه‌ها درمتون موردبحث، متعلق به‌قرن چهارم و پنجم و ششم هجری، علامت «او» است که بجای «آیا»، ودر اکثر موارد درترجمهٔ همزهٔ استفهام عربی بکاررفته‌است. درزمان نگارشِ آن‌مقاله، تلفظِ این‌کلمه بربنده معلوم‌نبود زیرا این‌نشانه درنسخه‌های خطی بی‌اعراب کتابت شده است، وبعلاوه درلهجه‌های زندهٔ محلیِ فارسی نیز اثری ازآن نیافته‌بودم تابه‌کمکِ آنها، تلفظِ صحیح‌آن در روزگاران پیشین روشن گردد.

۱ــ مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات وعلوم انسانی مشهد، شمارهٔ اول، سال پنجم (۱۳۴۸)، ص ۱۱۲ تا ۱۳۴.

اکنون دراین‌مختصر درصدداست که بااستفاده از اطلاعات محدودی که درطی دوسال اخیر، درضمن مطالعات خود دراین‌مورد کسب کرده‌است دربارهٔ ضبط‌های مختلف این نشانهٔ استفهام درنسخه‌های خطی فارسی، و نیز تلفظ آن - با توجه به‌اسناد و قرائن موجود - چند سطری بعنوان «تکمله» برمقالهٔ قبلی بیفزاید.

برای شروع بحث نخست به‌ذکر چندمثال ازتفسیرهای قرآن‌مجید که‌درآنها نشانهٔ «او» بجای «آیا» بکاررفته‌است می‌پردازد:

الم یروا کَم اهلکنا قبلهم من‌القرون. ۳۶/۳۱

او نمی‌بینندکه چندناچیز کردیم پیش‌ازیشان ازگذشتگان...؟ تفسیرکمبریج[۲] ۱/۶۳۹

... قال‌الذین کفروا للذین آمنوا انُطعم من لو یشاء الله اطعمه... ۳۶/۴۷

گویند **او** طعام دهیم آنکس‌را که اگر خدای تعالی خواستی اورا طعام دادی...؟ تفسیر کمبریج ۱/۶۴۴

ولقد اضل منکم جبلاً کثیراً افلم تکونوا تعقلون. ۳۶/۶۲

... افلم تکونوا تعقلون **او** پس خرد ندارید و درنمی‌یابید که شمارا از راه می‌برد ودشمن شماست؟ تفسیر کمبریج ۱/۶۴۹

یقول انکّ لمن المصدقین. ۳۷/۵۲

گوید: **او** توی از راست‌کردگان؟ ترجمهٔ تفسیر طبری[۳] ۶/۱۵۱۹

قالوا ءانت فعلت هذا بالهتنا یاابرهیم. ۲۱/۶۲

گفتند **او** توکرده‌ای این براستای بتان ما، ای ابرهیم؟ تفسیر

۲- تفسیر قرآن‌مجید (تفسیرکمبریج)، تصحیح جلال‌متینی، از انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

۳- ترجمهٔ تفسیر طبری، تصحیح آقای حبیب یغمائی، از انتشارات دانشگاه تهران.

کمبریج ۱۱۳/۱

گفت‌نمرود اورا: او این‌تو کردی با خدایان‌ما یاابرهیم ؟ تفسیرموزهٔ بریتانیا[٤] ۱۰۷a

الم یأتکُم نبؤُاالذین کفروا من قبل فذاقوا وبال... ٦٤/٥

او نه‌رسیده‌است بشما خبر کسانی که پیش‌از شما کافر شدند ؟ تفسیر فاتح[٥].

قال هل انتُم مطّلعون. ٥٤/٣٧

او خواهید شما تا یکی بنگرید‌که‌آن بوقطروس‌در آتش کدام جایگاه است؟ تفسیر کمبریج ٦٦٧/١

بوایوب انصاری گفت مر زنِ‌خویش‌را، مادر ایوب، او می‌شنوی تا چه‌می‌گویند مردمان درعایشه؟ تفسیر کمبریج ٢٢٣/١

* * *

از طرز کتابتِ این‌کلمه درنسخه‌های مذکور، در نظرِ اول می‌توان‌گفت که این نشانه را محتملاً به یکی از صورتهای : ū , o , ô (واو مجهول) ، ava و امثال آن‌تلفظ می‌کرده‌اند. ولی ضبطِ این‌نشانهٔ‌استفهام بشکلی‌دیگر، غیراز «او»، دربعضی از نسخه‌های خطی فارسی، تاحدی ما را به‌تلفظِ صحیحِ آن در روزگار قدیم رهبری می‌کند. درنسخه‌ای از تفسیر زاهدی

٤ــ نسخهٔ شمارهٔ Or. 6573 محفوظ درکتابخانهٔ موزهٔ بریتانیا. این‌نسخه به‌تصحیح نویسندهٔ این‌سطور به‌نام «تفسیری بر عشری ازقرآن مجید» در بنیاد فرهنگ ایران تحت طبع‌است .

٥ــ بخشی از تفسیر قرآن‌مجید ، نسخهٔ شمارهٔ ۳۰۱ کتابخانهٔ فاتح استانبول، مکتوب بسال ٦٣١ هجری (اطلاعات‌مربوط به‌سال کتابت وشمارهٔ‌این‌نسخه‌را شرق‌شناس‌محترم آقای G. M. Meredith Owens باضافهٔ ۳۸ورق‌عکس‌نسخه‌موردبحث‌را به‌بنده‌مرحمت‌کرده‌اند).

بشمارهٔ ۳۶۰۱ محفوظ درکتابخانهٔ انستیتوی شرق‌شناسی تاشکند، این نشانهٔ استفهام بارهابا ضبط «اُ» (=او)، و درترجمهٔ همزهٔ استفهام عربی استعمال شده‌است. شش‌مورد از استعمالِ آنرا که بنده در فرصتی‌کوتاه درکتابخانهٔ آن‌مؤسسه یادداشت‌کرده‌است ذیلا ازنظرِ خوانندگانِ ارجمند می‌گذراند:

... افهم الغالبون، استفهام‌بمعنی النفی ای‌لیسوا بالغالبین، اُ ایشان غلبه‌کنند مسلمانانرا، ای نکنند، تحقیر ایشانست. سورةالانبیاء/۴۴

... افانتم له منکرون، یااهل مکه، استفهام‌است بمعنی‌توبیخ، اُ شما منکرانید فرستادن قرآنرا بمحمد؟ سورةالانبیاء/۵۰

قالوا ءانت فعلت هذا بالهتنا یاابرهیم، اُ تو شکستی بتانِ مارا یا ابرهیم؟ سورةالانبیاء/۶۲

افلم یهدِ لهم، اُ یا پیدا نکردیم این کافران مکه‌را...؟ سورةطه/۱۲۸

اَولا یذکر الإنسان، اُ یاد نکند این انسان...؟ سورة مریم/۶۷

افحسب‌الذین کفروا، اُ می‌پندارند این کافران...؟ سورةالکهف/۱۰۲

در پنج مورد اول مذکور در فوق، در تفسیر کمبریج در برابر همزهٔ استفهام عربی نشانهٔ «او» ودرمورد ششم درتفسیر موزهٔبریتانیا نشانهٔ «و» استعمال گردیده‌است.

چون دراین‌نسخهٔ تفسیر زاهدی ضمیر سوم‌شخص مفرد«او» همه‌جا با همین ضبط نوشته شده‌است نه «اُ»، ضبط نشانهٔ‌استفهام «اُ» بدین شکل نشان می‌دهد که مؤلف یاکاتب نسخهٔ مورد بحث، آنرا مطلقاً بامخرج

۶ــ این‌نسخه شمارهٔ صفحه ندارد. بدین‌جهت در نقل شواهد بذکر نام سورهٔ مربوط وشمارهٔ آیه اکتفا شده‌است. بعلاوه دوست فاضل آقای علی رواقی نیز درنسخه‌ای ازتفسیر بصائر متعلق به‌بنیاد فرهنگ‌ایران نشانهٔ استفهام‌را با ضبط «اُ» ملاحظه‌کرده‌اند.

ū تلفظ نمی‌کرده‌اند بلکه تلفظ آن به‌یکی ازدوصورت o یا ō محدودمی‌گردد. که مخرج این دو امروز در بین فارسی‌زبانانِ ایران با یك دیگر تفاوتی ندارد. بدین‌سبب بنظرِ بنده اگر نشانهٔ‌استفهام «او»را درمتون کهنِ فارسی باتلفظ « اُ=o » بخوانیم - باتوجه به‌متون فارسی که تابحال معرفی‌گردیده است - لااقل تلفظی‌است نزدیك به‌تلفظ آن‌کلمه در روزگار قدیم.

موضوع دیگری که بحث دربارهٔ‌آن دراینجا لازم بنظر می‌رسد آنست که دربعضی ازتفسیرهای قدیمی قرآن مجید به‌زبان فارسی نظیر تفسیر کمبریج، تفسیر موزهٔ بریتانیا - درمواردی که اندك هم نیست - در ترجمهٔ همزهٔ استفهام عربی‌علاوه بر نشانهٔ «او»، علامت «و» نیز بعنوان نشانهٔ پرسش بکاررفته‌است. درموقع نوشتن مقالهٔ سابق‌الذکر، هم طرز تلفظِ این «و» بر بنده کاملا مبهم بود، و هم آنرا نشانهٔ استفهامی مستقل، ودر برابر دیگرنشانه‌های استفهام، می‌پنداشتم. اینك با کلیدی که‌نسخهٔ تاشکندِ تفسیرِ زاهدی درضبطِ نشانهٔ استفهام «او» بشکل « اُ » دراختیارما قرار می‌دهد، آیا نمی‌توان پذیرفت که استعمال این «و» درجمله‌های پرسشی - دربرابر همزهٔ استفهام عربی - در دوتفسیر مذکور ضبط دیگری‌است از «او» و « اُ » ؟ واین «و»را مؤلفان وکاتبان درروزگارِ گذشته بشکل«اُ= o » تلفظ می‌کرده‌اند نه بصورت va ؟[۷] وآیا درنتیجه نمی‌توان‌گفت که این «و»

۷- تلفظ «و=va » بصورت «و=O» جزدر مورد استفهام - در زبان فارسی سابقهٔ بسیاردارد که ازآن‌جمله‌است تلفظ «و» ربط دراکثر موارد درشعر فارسی مانند:

حافظ افتادگی ازدست مده زانکه حسود عِرض و مال و دل‌ودین درسرِ مغروری کرد
دیوان‌حافظ، تصحیح قزوینی، ۹۶

در مسجد و میخانه خیالت اگر آید محراب و کمانچه ز دو ابروی تو سازم
دیوان‌حافظ، تصحیح قزوینی، ص۲۲۹

همان که درمان باشد بجای درد شود وُ باز درد، همان کز نخست درمان بود
←

نشانهٔ استفهامِ مستقلی نیست ، بلکه ضبطِ دیگری‌است از همان نشانهٔ استفهام «او» که بشکل « اُ » نیز ضبط گردیده است ؟

اینك مثالهایی چند از استعمال «و» بجای نشانهٔ استفهام « او=اُ »
نقل می‌شود :

ءَاذا مِتنا وکنّا تراباً وعِظاماً ائِنّا لمبعوثون. ۱۶/۳۷

و چو بمیریم ما وخاك‌گردیم واستخوانهـا ، ائِنّا لمبعوثون، او ما را زنده‌خواهندکرد وازگور برخواهندانگیخت؟ تفسیر کمبریج ۶۶۱/۱

درعبارت فوق در برابر همزهٔ استفهام عربی یك‌بار «و» ویك‌بار «او» بکاررفته‌است .

اَلَم تر انّا ارسلناالشیاطین علی‌الکافِرین تؤزهم ازّاً. ۸۳/۱۹

و نمی‌دانی که ما چگونه دیوانرا برگماشتیم برکافران...؟

تفسیر موزهٔ بریتانیا ۴۷a

... قال یاقوم الم یعدکم ربّکم وعداً حسناً ... ۸۶/۲۰

بسا شکسته بیابان که باغ خرّم بود و باغ خرّم گشت آن کجا بیابان بود
رودکی (برزویهٔحکیم ورودکی...، بقلم آقای مجتبی‌مینوی، مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات وعلوم‌انسانی مشهد، سال۷، شمارهٔ ۴ .

همچنین است تلفظ « و =va » درمحاورهٔ ما فارسی‌زبانان‌ایران درعباراتی نظیر: زدوخورد ، گفت‌وشنود ، من‌وتو باهم عهدبستیم ، که دراین نوع عبارتها « و » بصورت O تلفظ می‌شود نهva . شاید بهمین‌جهت است که استاد مجتبی مینُوی در آخرین تصحیحِ انتقادی کلیله ودمنه، انشای نصرالله منشی، درنقطه‌گذاری چنین‌عباراتی دراکثر موارد«و» را آخرین‌جزء عبارت نخستین قرار داده‌اند نه‌اولین‌جزء عبارت‌بعد،و این موضوع‌را با قرار-دادن ویرگول (،) پس از « و » نشان داده‌اند مانند : صیاد پیش‌آمدو، جال بازکشید و، حبّه‌بینداخت‌و، درکمین بنشست. ص۱۵۸

اکنون اگر میسرگردد بازگوی داستانِ دوستان یك‌دل‌و، کیفیت موالات وافتتاح مؤاخاتِ ایشان‌و، استمتاع ازثمرات مخالصت وبرخورداری ازنتایجِ مصادقت . ص۱۵۷ .

. . . گفت موسی ای مردمان که من پیامبر شماام و نه نوید داده‌است شمارا خدای شما نویدی نیکو، کشمارا توریت دهد پس چهل شبان‌روز ؟ تفسیر کمبریج ۷۳/۱ .

. . . گفت مرایشانرا: ای‌قوم، و نه‌نوید داده‌بود خداوند ، شمارا، و امیدنموده اومید نیکوا... تفسیر موزهٔ بریتانیا a ۷۳

افلا یرون ّالا ّ یرجع الیهم قولاً... ۸۹/۲۰

و پس ندیدند بنی‌اسرایل که‌گوساله مرایشانرا هیچ سخون جواب داد جزآن یك‌بانگ که‌بکرد ؟ تفسیر موزهٔ بریتانیا a , b ۷٤ .

مثال از دیگر تفاسیر :

الم تعلم ان‌الله له ملك‌السموات والارض... ۱۰۷/۲

و ندانی که‌خدای [عزوجل] ، اوراست پادشاهیِ آسمانها و زمین...؟ تفسیرِ سورآبادی[۸] ۱۸/۱

و نمیدانی ای آدمی . . . که الله‌راست پادشاهیِ آسمانها و زمین . . . ؟ کشف‌الاسرار میبدی[۹] ۳۰٤/۱

· یادآوری این موضوع نیز ضروری‌است که‌درتفسیر کمبریج وتفسیر موزهٔ‌بریتانیا از دیگرنشانه‌های پرسشی:آیا، آذا،ای،... اثری دیده‌نمی‌شود . دراین دوکتاب جمله‌های پرسشی فقط به‌یکی ازاین‌سه‌شکل بکاررفته‌است:

۱– بی نشانهٔ استفهام :

الم یأتکم نبؤاالذین کفروا من قبل... ٦٤/٥

۸– ترجمه وقصه‌های قرآن ازروی نسخهٔ موقوفه بر تربت شیخ‌جام، به‌تصحیح آقایان مهدی بیانی و یحیی مهدوی، از انتشارات دانشگاه تهران .

۹– کشف‌الاسرار و عدّة‌الابرار ، تألیف ابوالفضل رشیدالدین میبدی، به‌تصحیح‌آقای علی‌اصغر حکمت، از انتشارات دانشگاه‌تهران .

سوی شما نرسید یا اهل مکه خبر آنکسها که پیش از شما کافران بودند که خدای با ایشان چه کرد...؟ تفسیر کمبریج ۴۲۵/۲

... افلا یرون انا نأتی الأرض ننقصها من اطرافها ... ۴۴/۲۱

... نبینند این مکیان باری که چگونه نقصان می‌درآریم اندرین زمینها...؟ تفسیر موزهٔ بریتانیا a, b ۱۰۲

۲- با استعمال «او» :

... اهذا الذی یذکر الهتکم وهم بذکر الرحمن هم کافرون. ۳۶/۲۱

... گویند **او** اینست که یاد می‌کند بتان شمارا ببدی ...؟ تفسیر کمبریج ۱۰۶/۱

قالوا اجئتنا بالحق ام انت من اللاعبین. ۵۵/۲۱

آنگاه گفتند: **او** راست می‌گویی یا ابراهیم علیه‌السلام که خدای یکی بیش نیست یا ببازی سخون می‌گویی؟ تفسیر موزهٔ بریتانیا b ۱۰۵

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۳- با استعمال «و» :

ءَاذا متنا وکنا تراباً وعظاماً ... ۱۶/۳۷

و چو بمیریم ما و خاك گردیم و استخوانها، ائنّا لمبعوثون، او مارا زنده خواهند کرد واز گور برخواهند انگیخت ؟ تفسیر کمبریج ۶۶۱/۱.

افحسب الذین کفروا ان یتخذوا عبادی من دونی اولیاءَ... ۱۰۲/۱۸

و چنان پنداشتند این کافران که بندگان مرا بدون من بخدایی گیرند...؟ تفسیر موزهٔ بریتانیا a ۱۲

باتوجه به‌این حقیقت که در دو نسخهٔ مزبور بعضی از کلمات دیگر نیز با دو ضبط مختلف یا بیشتر نوشته شده‌است نظیر: زکوت، زکات، زکوة، زکاة

- شست، شصت (=٦٠) - ایشا، ایشان - تاخ ، طلخ - ترکیدن، طرکیدن[۱۰] وامثال‌آن، شایدبتوان پذیرفت که این نشانهٔ استفهام در نسخه‌های مورد بحث نیز با دوضبط «او» و «و» نوشته شده‌است .

* * *

نتیجه : یکی ازنشانه‌های نادر ومتروك استفهام درزبان فارسی«او» است که کاتبان آنرا به سه شکل گوناگون :« او ، اُ ، و » ضبط‌کرده‌اندو باحتمال قوی هرسه ضبط بصورت مصوت کوتاه o یا واو مجهول ō ادا می‌شده‌است وتلفظِ آن امروز بصورت o صحیح‌است .

پژوهشگاه علوم انسانی ومطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱۰- تفسیر قرآن مجید (تفسیر کمبریج) ، ج۱، مقدمه، صفحهٔ سی‌ویك .